

Qismat Yunusovlu
Bakı Dövlət Universitetinin
müəllimi

əvvəli ölən səhifələrimizdə

2021-ci ilin 12 oktyabr günündə Moskva şəhərindəki "erməni" Muzeyində 1996-cı ildən fəaliyyət göstərən Tacikistan Mədəniyyət Mərkəzinin direktoru, dosent, icimai xadim Xurşud Dövrən qızı Xamrakulovanın (1947) hay mənşəli müxbirə verdiyi müsahibədə 1960-cı illərə aid doğulduğu Səmərqənd şəhəri ilə bağlı xatirələrini söyləmiş və "kədər hissi ilə vurğulanmışdır ki, həmin şəhərdə 1918-1920-ci illərdə Qarabağda "qətləmlərə" məruz qalmış və bu şəhərə "sığınmış" erməni türkləri olan mehriban münasibətlər hələ də xatirindədir...

1918-1920-ci illərdə Qarabağ bölgəsi haylannın "qətləmlərə", "soyqırma" məruz qalmaları və Səmərqənd şəhərinə sığınmaları (Türk diyarının bir bölgəsində "yox" edilir, başqa bölgəsində "dirilir!!!) ilə bağlı xatirələrini "unutmayan", hay mənşəli erməni adını almış (Səmərqənd Dövlət Universitetinin müəllimləri S.C.Arzumanyan, A.B.Gevorkyan, R.P.Şaginyan...) çoxşəxsiyyəti ilə diə gətirən filologiya elmləri namizədi Xurşud xanım...yeşin ki, XX əsrin əvvəllərində, Qarabağda qanlı və mekərlı yuva qurmuş hayların quldur qardaşlarının Fərqənə, Zərəfşan, Oçq...vadilərində (Buxara, Xi-va, Daşkənd, Səmərqənd, Düşənbə...şəhərlərində və ətraf yaşayış məntəqələrində) Haqqdan və Dünyardan əhdi kəsilmiş Türk-Müsəlman əhalisini necə qətlə yetirdiklərindən, hansı amansızlıqla soyqırım faciələrini düşür etdiklərindən... xəbərsizdir, italyalı tədqiqatçı-tarixçi M.Buttinonun "Əksinə İnqilab" (2003) tarixi-sənədi, elm-nəzəri əsəri ilə tanış deyil...

Haşiyyə. Səmərqənd Dövlət Universitetinin professoru R.P.Şaginyan (1925-2005) həm də Özbəkistan Respublikasının Əməkdar elm xadimidir. Filologiya elmləri namizədi, dosent A.B.Gevorkyan (1929) da doğulduğu şəhərin bu ali məktəbində işləyir.

Çünki, bu əsər 1916-1923-cü illərdə Türküstan diyarının kökənli xalqlarının dövlətçilik tarixinə qarşı rus-hay birliyi tərəfindən yürüdümlən (hayata keçirilən) siyasi-herbi qəsdı, Türk-Müsəlman dövlət sisteminin (Xi-va və Kokand xanlıqlarını, Buxara emirliyini, Türküstan Milli Muxtariyyətini...) məhv edilməsini, xalqların soyqırma məruz qoyulmasını, təbii sə-

vətlərinin talanmasını, milli-etnik və mədəni irsinin məhv edilməsini, zəngin iqtisadi-təsərrüfat ehtiyatlarının qəzet edilməsini-ələ keçirilməsini...arxiv və tarixi faktlarla, siyasi-nəzəri təhlillər aparılmaqla sübut etmişdir.

Turin Dövlət Universitetinin professoru M.Buttino adı çəkilən kitabının (2007-ci ildə rus dilinə çevirilərək Moskva şəhərində təkrar çap edilib) 276-cı səhifəsində ("Basmaçılann yerli hakimiyyəti" başlıqlı hissədə) qeyd etmişdir ki, Fərqənə vadisinin Kokand şəhərindən (Səmərqənd şəhəri bu şəhərdən təqribən 100 km cənub-qərbdə yerləşir-Q.Y.) 20 km aralıdakı Baqır kəndinə-qışlağına çə-

nak qüvvələrinin siyasi-herbi fəaliyyətlərinin genişlənməsi üçün yaranan icimai-siyasi vəziyyət həm I Dünya müharibəsinin nəticələrinə, həm də Rusiya dövlətinin yeni strateji-siyasi xəttinə uyğun olduğundan hay kütləsinin Qərbi Türküstanda Türk-Müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımı daha geniş miqyas kəsb etmişdir.

Əsərin 280-ci səhifəsində "Əndicanda erməni diktaturası və müstəmləkəçilər Cəlilabadda" başlıqlı hissəsi həmin dövrün qanlı mənzərəsinin tarixi səhifəsi kimi qiymətə layiqdir. 1918-ci ilin ortalarında Əndican nahiyəsində Qırmızı Ordunun uğurlarına səbəb həm də rus-hay qüvvələri tərəfin-

rayonu kimi Əndican şəhərinin tərkibində, cənub hissədədir.

Çar Rusiyasında olduğu kimi, bolşeviklər Rusiyasında da (1917-1991-ci illər) rus siyasi-herbi rəhbərliyinin haylardan istifadəsi əsasən üç istiqamət üzrə kəşfəleşib:

-Türk-Müsəlman xalqlarına qarşı düşmənçilikləri;

-iqtisadi imkanlara malik olmaları;

-milli-etnik zəmində yerli münafiqələrə təkanverici qüvvə kimi çıxış etmələri.

Bu amillər beynəlxalq müstəvidə də daha çox nəzərə alınmışdır. Və digər təsiredici, səciyyəvi cəhətlər (bütün sahələrdə yer tutmaları, işgüzar və qarşılıqlı əlaqələr yarat-

nra həbs edildilər...

Ümumilikdə "Əksinə İnqilab" tarixi-sənədi kitabın məzmunu ilə tanışlıq bir daha sübut edir ki, 1916-1922-ci illərdə məqsədlı şəkildə Rusiya dövləti tərəfindən hay kilsəsinin təşkilatçılığı ilə Türküstan diyarına yerləşdirilən hay sürüsü ("Daşnakstyun" dəstəsinin də üzvləri daxil olmaqla) olduğu yerlərdə iqtisadi böhran şəraiti yaratmaqla, Türk-Müsəlman əhalisini qəzet etməklə, yaşayış məntəqələrini dağıtmaqla-yandırmaqla, amansız qətləmlər törətməklə yanaşı, həm də idarəetmə sistemini də ələ keçirmişlər.

Kitabın 286-cı səhifəsində yazıldığı kimi:

Türküstan diyarının soyqırımını hay kilsəsi və sürüsünün qanlı izləri....

kilən İrqaş bəy (1882-1921) qarşı 1918-ci ilin əvvəlində Kokand Sovetinin sədri Saakyanın rəhbərliyi ilə 150 nəfərlik rus-hay silahlı dəstəsi (hamısı haylardan ibarət 60 silahlı-top və pulemyonla təchiz edilmiş) hücumu keçmiş və kənd tamaile yandırılaraq yerlə-yeksan edilmişdir. Həmin herbi basqın üzvlərindən birinin söyləməsinə görə hay-daşnak quldurları kömək-siz və günahsız əkinçiləri aman-sızlıqla qətlə yetirir, mal-mülkü qəzet edir, qız-gəlinləri təcavüzə məruz qoyurdular.

Haşiyyə. Türküstan diyarının rus işğalçılarına qarşı 1918-1921-cü illərdə Milli-Azadlıq hərəkatının öndərindən olmuş İrqaş bəy (1882-1921) həm də dini-ruhani təhsil almış, mükəmməl təriqət sahibi olmuş, "ince şərq siyasətinin və fəlsəfinin bilicisi" kimi Türk-Müsəlman xalqları arasında şöhrət qazanmışdır. O, xalq arasında xilas-kar kimi tanınmışdır.

Kokand xanlığı 1709-1876-cı illərdə mövcud olmuşdur.

Tarixçi-tədqiqatçı M.Buttinonun 1918-1921-ci il hadisələrinə dair arxiv materiallarının təhlili nəticəsində qənaətinə görə Rusiya dövləti Türküstan diyarında Milli-Azadlıq hərəkatını süquta uğratmaq və herbi-siyasi məqsədlərinə çatmaq üçün Hərəkat üzvləri arasında narazılıqları yaranmasından, qarşılıqlı ziddiyyətlərdən daha çox istifadə etmişdir (səhifə 278). Bu baxımdan Kokand qəzasının Nəmançan nahiyəsində Molla Ömər İrqaş bəy qətlə qaldırılmış, onu silahlı qüvvələrə komissar təyin etmişlər. Bir müddətdən sonra o, həbs edilmiş, hər ikisinə qarşı çıxış edən İsmahammadovla anlaşmışlar. Az sonra əzad edilən Molla Ömər Kokanda məlis idarəsi reisinin müavini olmuşdur. Bu sırada Həmədem Xoca da eyni sırada durmuşdur.

1918-1921-ci illərdə Türküstan diyarında rus-bolşevik və hay-daş-

nak silahlı qüvvələrinin möhkəm və bərk quruluşu, dini və etnik quruluşlarının güclü olması... məhz bu amillərlə bağlıdır, ibtidal insan sürüsü olduqları üçün müdafiəolunma instinkti onlarda güclü inkişaf edib.

Göründüyü kimi, Osmanlı Türkiyəsinə, Cənubi Qafqaza və Türküstan diyarına qarşı xəyanət-də istər 1905-1920-ci illər olsun, istərsə də 1987-1991-ci illər...eyni üsullarla hay kilsəsinin və sürüsünün iştirakı olmaqla, "Daşnakstyun" partiyasının silahlı-quldur birlişmələrinin gücü ilə həyata keçirilmişdir. Təsədüfi deyil ki, bu coğrafi məkanlar həm də Asiya və Avropa qitələrini birləşdirən "Beynəlxalq Ticarət-İpek yolu" üzərində yerləşdiyi üçün rus-hay cütliyünün bu yerlərə hədəflənmələri "sarsılmaz" olmuşdur.

"Əndicanda erməni diktaturası və müstəmləkəçilər Cəlilabadda" başlıqlı hissədə (səhifə 282) müəllif qeyd edir ki, Türküstan diyarının təbii ehtiyatlarla zəngin və Türk-Müsəlman əhalisinin sıx məskunlaşdığı Fərqənə vadisində 1919-cu ilin ortalarına kimi hakimiyyət "Daşnakstyun" partiyasının əlində cəmləşsə də, 1918-ci ilin sonlarından etibarən bolşeviklərin yerli struktur bölmələri yarandıqda da əsas idarəetmə pillələrində yerləri ruslar və haylar tutmuşlar.

Daşkənd şəhər komissarlığı həmin ildə Türk-Müsəlman əhalisi ilə bolşeviklər arasındakı qarşılıqlı əlaqədə aparıcı qüvvə və "milli siyasətin rəhbəri" kimi "erməni milli partiyası" ("Daşnakstyun" belə adlanırdı) olduğunu qeyd etmişdir, eləcə də herbi təhlükəsizlikə nəzarət onların əlində idi. Axi, vadinin bütün əmlakı (şərabçılıq müəssisələri, ticarət obyektləri, müxtəlif növ daşınmaz əmlak mülkləri...) haylara məxsus idi...

Daşkənd şəhərinin qədim hissəsində yaradılmış, amma siyasi-hüquqi gücü olmayan Müsəlman Şurası üzvləri qısa müddətdən so-

Xanul-Abar hazırda Xanədan

-Kokand və Əndican nahiyələrində 1919-cu ildə üç silahlı qüvvə xüsusilə seçilmiş "erməni" herbi qüvvələri, yoxsul kəndlilərdən ibarət dəstələr və "basmaçılar" (Türküstan diyarında Milli-Azadlıq hərəkatının üzvləri rus-hay işğalçıları tərəfindən belə adlandırıldı-Q.Y.).

Milli-Azadlıq mübarizəsi aparıcı mücadilə öndərindən birini Məhəmməd Əmin bəy Əhməd bəy oğlunun (Mədamın bəy, 1893-1920) silahdaşlarından Əndican şəhəri yaxınlığındakı Assaq obasını üzvünün çıxışı xüsusi ilə təqdirlə layiq və rus-hay cütliyinə (işğalçılarına) qarşı tutarlı cavabdır (səhifə 285-286):

"Biz "quldur" adlandırılır, bu belə deyil, çünki bizim şəxsi məharətimiz yoxdur. Biz kömək-siz əhali-soydaşlarımızı (qadınları, uşaqları, yaşlıları, qocaları...) müdafiə edirik. Bizim ruslarla düşmənçiliyimiz yoxdur, amma ermənilərlə birlikdə kəndlərimizi qəzet edən, dinc əhalini qətlə yetirən düşmənlerimizdir. Biz çox təəssüf edirik ki, sadəcə ruslar da Fərqənə vadisində bizimlə birlikdə derdə düşər olublar, ona görə də onlar dostlarımızdır, onlara toxunmamağımız...

Düşməne qarşı münasibətdə Osmanlı Türkiyəsinin nümunə götürməliyik...

R.S. Tərkibində "Daşnakstyun" siyasi-terror qruplaşmasının silahlı üzvlərinin daha çox yer aldığı Qırmızı Ordu tərəfindən 1919-cu ilin əvvəllərində təkə Fərqənə vadisində 12 min mülki Türk-Müsəlman (qadın, uşaq...) repressiyaya məruz qalmışdır...

R.S.S. Həmin illərdə Daşkənd şəhər Daxili İşlər komissarlığının məlumatına görə Türküstan diyarında bolşeviklər Türk-Müsəlman xalqlarından ələ keçirdikləri, qəzet etdikləri varidatla "erməni" quldur dəstələrini və Qırmızı Ordunu saxtarmışlar... (ardı var)